

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

Суратда Тошкент вилояти Чиноз туманидаги 40-мактаб она тили ва адабиёт ўқитувчиси, «Дўстлик» ордени соҳибаси, Халқ маорифи аълочиси Раъно ФОЗИЛОВА

№ 3
2011

А

Mundarija

Metodika

Zulfiya RAYIMBERDIYEVA. Ko'p ma'noli so'zlarni o'qitish tajribasidan	3
Odil YOQUBOV. Oybek lirikasini o'rganish xususida.....	6

Nutqshunoslik

Клара МАВЛОНОВА. Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш	13
--	----

Qiyosiy nutqshunoslik

Раъно ТОЛИПОВА. Ўзбек ва рус тилларидаги сифатдошларнинг қиёсий таҳлили.....	20
--	----

Adabiyotshunoslik

Маҳмуд АБДУМАЛИК ИЙД. Ўзбек ёзувчиси Тоҳир Маликнинг «Ажаб дунё» ҳикоясини ўқиб.....	27
Иқболлой АДIZОВА. Увайсийнинг ижодида аънавийлик	34

Adabiy taqvim

Тозагул МАТЁҚУБОВА. Беговта қалб ҳарорати.....	37
--	----

Chet tilini o'qitish masalalari

Авазжон АВЛАҚУЛОВ. Дарсларда кичик лойиҳалардан фойдаланиш	53
--	----

Abituriyentga yordam

Талмиҳ санъати.....	57
Лафф ва нашр санъати	58

Amaliy foydalanish uchun

Alisher Navoiy haqida rivoyatlar.....	65
Mumtoz badiiyat bo'yicha test savollari	72
Lotin yozuvidagi ayrim so'zlarning imlosi.....	81
Tilshunoslik atamalarining she'riy ta'rifi.....	83

Nuqtayi nazar

Камолитдин МИРЗААҲМЕДОВ. <i>Нарса</i> сўзини қўллаш ҳақида	86
--	----

So'rgan ekansiz

Назира СОДИҚОВА. Ундош товушларнинг иккиланиши хусусида.....	89
Раъно АҲМЕДОВА. Садритдин Айний «Эсдалиқлар»идаги Латифжон маҳдум ҳақида	91

So'z mulkiga sayohat

Баҳриддин ТУРҒУНОВ. Варадҳа, бўстон ва кабутар сўzlари ҳақида	95
---	----

Она тили дарсларида бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш

Бугунги кунда она тили таълими олдига қўйилаётган асосий талаблардан бири ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш ҳисобланади. Мазкур талабни амалга оширишда «Она тили» дарсликларидаги маънавий-маърифий, бадиий-эстетик матнлар муҳим роль ўйнайди. Лекин, таъкидлаш лозимки, аксарият машқ шартларида матннинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш эмас, балки мавзу бўйича ўрганилаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш сўралади. Дарслиқдан четга чиқмай иш олиб бораётган она тили ўқитувчилари машқ шартларида белгиланган топшириқларни ўқувчиларга бажартириш билан кифояланмоқдаларки, бу нарса бадиий матндан нутқ маданиятини ривожлантиришда бериладиган имкониятлардан фойдаланмасликка сабаб бўлмоқда. Айрим ўз ишига ижодий ёндашадиган ўқитувчиларгина таълим олувчиларни матндан маънодош, шаклдош, зид маъноли ва бошқа сўзларни топиш ҳамда маъносини изоҳлаш билан боғлиқ юмушларга ундамоқдалар. Аён бўладики, амалиётда бадиий матннинг тил хусусиятларини қайси мазмунда ва қай тарзда ўрганиш масаласи муайян қийинчиликлар туғдирмоқда. Ушбу мақолада ана шу ўта долзарб муаммонинг айрим ечимларини ёритиб бериш хусусида сўз юритмоқчимиз.

«Она тили» дарсликларида тақдим этилган бадиий матнлар тилига хос бўлган бўёқдор, эмоционал-экспрессив, ширадор ва оҳангдор синтактик қурилмалар,

шунингдек, бадий тасвир воситаларини таҳлил қилишнинг аҳамияти бениҳоя катта. Бу жараён орқали ўқувчиларнинг нутқ маданияти ривожлантирилади, адабиёт дарсларида олинган билимлари кенгайтирилади, бадий асар тўқимасини англашлари ҳамда услубий қоидаларни амалий эгаллашлари учун пухта замин яратилади.

Она тили дарсларида дарсликда тақдим этилган бадий матннинг тил хусусиятлари устида ишлашда уларнинг ўрганиладиган назарий билимларга яқин-узоқлик хусусиятига кўра турли даражада мурожаат қилиш тақозо этилади. Масалан:

- 1) бошланғич синфларда мавзуга оид ўрганилган билимлардан фойдаланиш;
- 2) 5-синфдан эътиборан ўрганилган мавзуларга доир билимларга таяниш;
- 3) ўтилатган бўлим, ундаги бирор мавзу материалларига мурожаат этиш;
- 4) ўрганилмаган мавзуга доир тил ҳодисасини лексик планда тушунтириб ўтиш.

Она тили дарсларида бадий матн юзасидан берилган машқнинг асосий шартлари бажарилиб, парча ифодали ўқилгандан сўнг тил хусусиятларини санаб кўрсатилган йўналишлардан бири бўйича ўрганиш ишларига қисқа вақт ажратиш тақозо этилади. Ушбу жараёнда ўқувчи айрим сўз ва сўз шаклларининг бадий матнда намоён қилган гўзаллигини, нафосатини, қудратини, эмоционал-экспрессив сўз шакллари, лексик воситаларнинг аҳамиятини қадам-бақадам англаб, ўзи учун сўзнинг янги қирраларини кашф этиб боради.

Юқоридаги ишларни амалга ошириш учун ўқитувчи ҳам бошланғич синфлар, ҳам 5–9-синфлар «Она тили» дастури талабларини эътиборга олмоғи даркор. Бошқача

айтганда, дарсликлардан ўрин олган бадий матндаги тил воситалари устида ишни ташкил этишдан аввал ўқитувчи унда нималар ифодаланганини аниқлаб олиши, сўнгра бадий қиймат ҳосил қилган қайси тил ҳодисаси борлигига қараб режа тузиб олиши лозим. Бунда ҳам бадий тасвир воситаларига, ҳам бадийликка таъсир этувчи маънодош, зид маъноли, шаклдош сўзлар, сўзларнинг ўз ва кўчма маънолари каби тил ҳодисаларига эътибор қаратиши керак бўлади. Бунинг учун эса унинг ўзи ҳам «бадий сўзни ҳис қилиши»¹ лозим.

5-синфда бошланғич синфларда ўтилган бир қатор мавзулар (айрим унлилар ва ундошлар имлоси, маънодош, шаклдош, зид маъноли сўзлар, қўшма сўзлар, жуфт сўзлар, дарак, сўроқ, буйруқ ва ҳис-ҳаяжон гапларда тиниш белгилари) такрорланади. Ана шу билимлардан зарурлари (тегишли мисоллар бадий матнда бор-йўқлигига қараб) ўқув йили бошида ўтказиладиган бадий матн таҳлилида тилга олиниши мақсадга мувофиқдир. Масалан, 48-машқда¹ гаплардаги жуфт сўзларнинг таъсир кучига ўқувчилар диққатини қаратиш мумкин: *Temur qariyb yetmishga kirgan vaqtida ham aql-zakovatini, dovyurakligini sira yo'qotmagan edi. U yolg'on-yashiqning dushmani bo'lib, hazil uning ko'ngliga yoqmasdi* (Ibn Arabshoh). Бу жумлалардаги «*aql-zakovatini*» ва «*yolg'on-yashiqning*» сингари жуфт сўзларнинг гапда ифодаланаётган фикрга таъсир кучи ҳақида ўқувчиларнинг фикри сўралади. Ўқувчилардан уларнинг ўрнига бошқа маънодошларини қўйиб жумлани қайта ёзишни талаб қилиш ва ифодадаги ўзгаришларга эътибор қилиб, муносабатларини сўраш мақсадга мувофиқ бўлади.

Матндан унинг бадий қийматини яратишда қатнашган тил ҳодисаларининг барчасини бир йўла таҳлил

қилиш шарт эмас. Фақат ўтилаётган грамматик мавзу билан боғлиқ шаклларга эътибор қаратиш кифоя. Шу тариқа, бир томондан, бесамар такрорлардан қочилса, иккинчи томондан, асосий мавзунинг ўрганилиш жараёнига путур етказмасликка ва бу жараённинг самарадорлигини таъминлашга эришилади.

Ўқитувчи она тили дарсларида ҳам дарслиқдан ўрин олган бадий матнларда ёзувчи ва шоирларнинг сўз ва сўз шаклларини қўллаш маҳоратига ўқувчиларнинг эътиборини тез-тез қаратиб турса, бу ҳам уларда ижобий фазилатлар шаклланишига ёрдам беради. Чунончи: «Сўзларнинг турли маъноларини англаш ўқувчиларнинг ҳис этиш, идрок ва тасаввур қила олиш малакаларининг даражаси билан боғлиқ, чунки сўзнинг хосланган маънолари асосан ҳиссиёт орқали идрок этилади ва англанади».²

Бадий матн устида ишлаганда ўқувчилар аввал уни ифодали ўқишга ундалади, сўнгра қайси гапда қандай бадий-тасвир воситалари иштирок этаётганини аниқлашга ва шу жумлаларни таҳлил қилишга йўналтирилади. Бунда бадий қиймат дастлаб ифодалилик нуқтаи назаридан аниқланади, яъни эътибор фонетик ҳодисаларга қаратилади.

Бадий қиймат ҳосил қилишда қатнашган тил ҳодисаси устида олиб бориладиган ишларни тўғри ташкил эта билиш бу жараённинг самарадорлигига гаровдир. Ўқувчидан уни топишгина эмас, балки маъноси, нима учун айти шу тил ҳодисаси ишлатилгани ҳақида ўйлаб кўриш ва гоҳида зарур хулоса чиқаришни ҳам талаб қилиш она тили таълимнинг мақсадига мувофиқ келади. «Ўқувчи тил шакли орқали асар тағмаъносига кириб бориш малакасини шакллантириш сари йўналтирилади. Бошқача айтганда, она тили дарс-

ларида асар маъно-мазмунига кириб бориш тилни ўрганишдан сўз ишлатиш маҳоратига томон қараб боради, яъни асосий эътибор матндаги тил ҳодисаларига: фонетик, сўз ясаиш, лексик, грамматик воситаларга қаратилиб, шу йўл билан образ, сюжет, ғояни англашга ўтиб борилади».³

Лексик-грамматик топшириқ бажарилганидан сўнг матн устида ишлашнинг қуйидаги турлари амалга оширилади:

– матнни ўқиш, ундаги бўёқдор ва образли сўзни (шунингдек, маънодош, зид маъноли ёки шаклдош сўзни) аниқлаш ва изоҳлаш (бошланғич синфларда ўтказилган таҳлил турларидан фойдаланиш);

– матндаги эмоционал-экспрессив воситани аниқлаш ва изоҳлаш;

– матндаги ибораларни аниқлаш ва изоҳлаш;

– матндаги айрим сўзларни маънодошлари билан алмаштириб бўлиш-бўлмаслик сабабларини тушунтириш ва бошқалар.

Юқоридаги иш турларидан сўнг ўқувчиларнинг диққат-эътибори ёзувчининг сўз ишлатиш маҳоратига ҳам қаратилади. 5-синфда такрорий сўзлар, сўзнинг ўз ва кўчма маънолари каби бир қатор мавзулар ўтилаётган пайтда уларнинг бадий матндаги аҳамиятини кўрсатиш ишлари бажарилади. Шу тариқа дарсдан дарсга ёзувчиларнинг сўз ишлатиш маҳорати билан танишилади. Бу ишлар ўқувчиларни сўздан келгусида бажариладиган ижодий-амалий ишларда ёзувчи қўллагандек фойдаланишга ундаши табиийдир.

Бадий матннинг (насрий ва шеърий) тил хусусиятларини таҳлил қилиш учун қуйидаги каби саволлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: «**Ушбу матн**

(шеър ёки асардан олинган парча) сизга маъқул келдими? Нимаси (ёққан ёки ёқмаган тақдирда ҳам) билан? Сиз мазкур ҳолатни қандай тасвирлаган бўлардингиз? Бундан чиройлироқ ифодалаш мумкинми? Бу тасвир сизда қандай туйғуларни уйғотди? Айнан қайси ўринлар сизда шундай туйғуни қўзғади деб ўйлайсиз?» Албатта, бу саволларга синфдаги барча ўқувчилар жавоб бериши шарт эмас, лекин жавоб бера оладиган ўқувчиларнинг қобилият-иқтидори ўқитувчининг диққат марказидан четда қолиши мумкин эмас.

Афсуски, 5-синф «Она тили» дарслигида «Иборалар» (175-дарс), «Тасвирий ифодалар» (176-дарс) мавзулари ўтиладиган дарсларда бадиий матн тавсия этилмаган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тил ҳодисалари бадиий матнда алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам навбатдаги мавзулар бўйича берилган матнлар устида ишлаш жараёнида уларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва изоҳлаш талаб этиладиган машқларга эътибор билан қараш мақсадга мувофиқдир.

8-синф «Она тили» дарслигидаги 71-машқда Фарҳод Мусажонов асаридан қуйидаги парча келтирилган: «Doniyor o'n ikkinchi qavatning ayvonida o'tirib atrofni tomosha qilardi. Balandda yashash qiziq bo'lar ekan. U yerdan shaharning talay qismi, hatto olisdagi oppoq tog' cho'qqilari ham ko'rinardi.

Doniyorlarning avvalgi uyi Eski shaharning qoq o'rtasida edi, desa bo'ladi. Torgina jin ko'chada turishardi. Shu paytgacha xuddi quduqqa tushib yashayotganligini sezmas ekan. Mana endi «osmon-u falak»ka chiqib oldi. Balkonda o'tirib, olis-olislarni tomosha qilish mumkin. Hov ana savdo markazining muhtasham binosi, orqasida odamlar yashaydigan osmono'par uylar; yonida «Chorsu»

mehmonxonasi. Eski shahar bozorining qubbasi, «Ko'kaldosh» madrasasi...»⁴

Ушбу матнда *qoq o'rtasida*, «*osmon-u falak*»ка, *olis-olislarni, muhtasham, osmono'par* сўзлари бадиийликни ошириш учун хизмат қилган. Ўқувчилардан шу сўзларни таҳлил қилишни сўраш мумкин.

Бу каби ишлар ўқувчини бадиий асардан олинган кичик матнни ҳам ўқиб ўқишга, сўзнинг сиғими, матннинг фикрга бойлигини илғашга ва ўзида ҳам шундай бойликни тўплашга имконият яратади.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, она тили дарсларида бадиий матндан ўтилатган мавзуга доир тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш машқлари билан кифояланмасдан, кўшимча равишда, муайян режа асосида уларнинг тил хусусиятларини ҳам таҳлил қилиш ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантиришдан ташқари сўз қўллашнинг услубий қоидаларини ҳам амалий эгаллашларига имконият яратади.

**Клара МАВЛОНОВА,
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети аспирант-тадқиқотчиси.**

¹ N.Mahmudov, A.Sobirov, V.Qodirov va boshq. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. T.: Ma'naviyat, 2004. 14-b.

² P.Сафарова. Она тили таълимнинг янгиланган мазмуни ва унинг дидактик асослари. Т.: Фан, 1995. 47-б.

³ Р.И.Альбеткова. Методические рекомендации к учебнику «Русская словесность. От слова к словесности. 6 класс». 2-е изд. М.: Дрофа, С.34–35.

⁴ M. Qodirov, H.Ne'matov va b. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 33-b.

